

19. YÜZYIL SUDAN'INDA VALİLER VE ASKERLER: HARTUM'DAKİ ABBAS BULVARINDA BULUNAN ÇERKEZ TÜRBELERİ*

The Circassian Qubba-s of Abbas Avenue, Khartoum: Governors and Soldiers in 19th Century Sudan

ANDREW MCGREGOR**

Çeviren: İlhan ZENGİN***

Öz: 19. yüzyıldan kalma arı kovana şeklindeki Hartum'un merkezinde bulunan iki kubbeden (türbeden) yola çıkan yazar, Sudan ve Mısır'daki siyasi güç mücadelesinin karmaşık yapısını resmeder. Bu iki kubbenin birçok benzeri Mehdi güçlerinin 1885 yılındaki fethinden sonra yıkıldı. Mezkûr iki kubbe, Mehmed Ali Paşa ve onun soyundan gelenlerin hizmetinde bulunan ve 19. yüzyılda Sudan'da görev yapmış iki Çerkez Genel-Vali'nin türbeleridir (anıtmezarıdır). Türbelerde Nil Vadisi'ndeki Çerkez varlığının sıra dışı döneminin tarihi görülebilmektedir. Uluslararası ilişkiler genelinde ve Mısır özelinde cereyan eden birkaç olay, Çerkezlerin önemlerinin azalmasına sebebiyet verdi. Bunlar arasında; (a) Memluk birliklerinin dağıtılması; (b) parçalanmış Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali; (c) birçok Kafkasyalının Türkiye, Ürdün ve Ortadoğu'daki diğer yerlere sürülmeleri; (d) Arap milliyetçiliğinin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde artması; (e) ve Osmanlı idaresine yönelik güç mücadelesinin önemli sonuçlara sebebiyet verecek şekilde Jön Türk devrimi ile sonuçlanması bulunmaktadır. (Ed.)

Anahtar Kelimeler: Çerkez, Osmanlı İmparatorluğu, askeri güçler, anıt mezar (türbe).

Abstract: Departing from two qubba-s, beehive-like tombs from the 19th century in the centre of Khartoum, the author portrays the complicated sequence of power politics in Egypt and in the Sudan, which 'explains' the existence of those two burial monuments in an area where most such monuments were destroyed after the Mahdi's conquest in 1885. These

* Andrew McGregor, "The Circassian Qubba-s of Abbas Avenue, Khartoum: Governors and Soldiers in 19th Century Sudan", *Nordic Journal of African Studies*, 10(1):28-40 (2001).

Geliş Tarihi/Received: 21.12.2018; **Kabul Tarihi / Accepted:**15.02.2019; **DOI Nu:** 10.19039/sotod.2019.107

Atıf / Citation: Andrew McGregor (Çev. İlhan Zengin), "19. Yüzyıl Sudan'ında Valiler ve Askerler: Hartum'daki Abbas Bulvarında Bulunan Çerkez Türbeleri", *Studies of The Ottoman Domain*, Volume-Cilt: 9 / Issue-Sayı: 16/ Date-Tarih: February-Şubat 2019, ss.111-125.

** Canadian Institute of International Affairs, Canada

*** Doktor, Araştırmacı, E-mail: ilhanzengin@gmail.com. ORCID ID: [https://orcid/ 0000-0003-3084-467X](https://orcid.org/0000-0003-3084-467X)

qubba-s are grave monuments of two nineteenth century Circassian governors-general of the Sudan in the service of Viceroy Muhammad 'Ali and his descendants. In the qubba-s can be seen the passing of an extraordinary age of Circassian prominence in the Nile Valley. Several events contributed to the end of the Circassian importance in international affairs in general and in Egypt in particular, including (a) the elimination of Mamluk recruitment; (b) the conquest of a divided Circassia by Russia; (c) the exile of many Circassians to Turkey, Jordan, and other points in the Middle East; (d) the growth of Arab nationalism in Egypt and other parts of the Ottoman Empire; and (e) the momentous changes in the power structure of the Ottoman government that culminated in the revolution of the Young Turks. (Ed.)

Keywords: Circassian, Ottoman Empire, military forces, burial monument

1- Giriş

Hartum'un tam merkezinde bulunan bir çift kubbe veya arı kovani şeklindeki geniş mezarların önünden her gün binlerce insan geçmektedir. Bugün modern ofis binaları ile çevrili olan bu yapıların gösterişsiz ve tozlu ön cepheleri tekrar bakmanız için ilginizi zor çeker ve gelip geçenler muhtemelen bunların iki yerel şeyhin mezarı olduğunu düşünür. Çünkü Sudan'da kubbe tarzı türbeler genel manada Müslüman din adamları (şeyhler) ile ilişkilendirilmektedir. Ancak bu yapılar esas itibariyle dinî bir özellik taşımamalarına rağmen bazısı yönetmek, bazısı iktisadî çıkar sağlamak, bazısı geliştirmek ve bazısı da hâkimiyet kurmak için 19. yüzyılda Sudan'a gelmiş olan çok farklı insanları hatırlatmaktadır. Söz konusu kişilerin çoğunluğu Avrupa, Kuzey Afrika, Kafkaslar, Ortadoğu ve hatta Orta Asya'dan bu geniş toprakların (dünya sistemine) açılmasına katkı sunmak için gönüllü olarak gelirken bazıları da aldıkları emirlerle veya zorunlu sürgün olarak buralara gönderildiler. Bunlar arasında Mısır hizmetinde bulunmuş hatırı sayılır birçok Çerkez askeri vardı ve bunlar çoğunlukla kölelikten gelerek Sudan yönetiminde üst düzey önemli görevleri ifa ettiler.

Abbas caddesindeki türbeler, 19. yüzyılda Sudan'da Vali Mehmed Ali Paşa ve onun soyundan gelenlerin hizmetinde bulunmuş iki Genel-Valinin mezarlarının alâmeti olarak Sudan'da bu tarz dinî olmayan (sivil) anıtların neredeyse eşsiz bir örneğini oluşturmaktadırlar. Birçok örnekte görüldüğü üzere Sudanlı din adamlarının (şeyhlerin) maneviyatlarından istifade etmek arzusuyla onların müritleri ve hatta müritlerin sonraki nesilleri, bu türbelerin çevresine ekli kabirlere gömülerek onların manevî himayesine girmeyi ümit etmektedir. Abbas caddesindeki sivil türbelere ekli bulunan birtakım kabirler de bu uygulamanın bir örneğini oluşturmaktadır. Yunanistan, Kırım ve Meksika gibi uzak savaş meydanlarında hizmet etmiş olan Mısır ordusunun Sudanlı muteber yerel subaylarının bir kısmı için de bu uygulamanın benzeri yapılmıştır.

Bu türbeler, 1885 yılında Mehdi'nin ele geçirmesinin ardından Hartum'un terk edilmesi ve Beyaz Nil'in karşısında bulunan Umdurman'ın yeni İslamî başkent olarak inşası için gerekli malzemenin temini için bütün büyük binaların birbiri ardına yıkımından sonra Mehdi dönemi öncesi Sudan başkentinin bilfiil sağlam kalan tek kalıntıları oldular. Dinî saiklerle hareket eden Mehdi taraftarlarının yıkımından kurtulmalarının sebebi bu türbelerin Müslüman din adamlarının mezarlarına olan benzerliklerinden dolayı olduğu mantıklı görünüyor olsa da zannedilenin aksine varlıklarını devam ettirebilmelerinin sebepleri çok daha karmaşık olabilir.

2- Çerkezler

Kuzey Kafkasların batı bölümünü ele geçiren Çerkezler (ayrıca Çerkez ve Adige olarak da bilinirler) bölgedeki sayısız dil ve etnik toplulukların en eskileri arasındadır. Onuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Çerkezler, Bizans ve Akdeniz ticaret şehirleri ile ticarî ilişkilere girerek Karadeniz kıyılarındaki varlıklarını sağlamlaştırmaya başladılar. Ticaretini yaptıkları ürünler arasında oldukça değerli olan kadınlarının güzellikleri, erkeklerinin cesaretleri ile rağbet gören Çerkez köleleriydi (Allen 1970). İtikatlarındaki birçok putperest geleneğe rağmen zahiren Hıristiyan olan Çerkezler, 17.yüzyıl ile 18.yüzyılın başlarında kuzeyden gelen Rus tehdidine tepki olarak (Kırım Tatarlarının vasıtasıyla) İslamiyet'e girdiler. Çerkezler, siyasî olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olmalarına rağmen aşiretler arasındaki çeşitli ihtilaflar, Rusların anayurtlarına askerî olarak nüfuz etmesine sebebiyet verdi. 1829 yılındaki Edirne Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu bereketli Çerkez toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçti. Ancak 1830'larda İngiltere ve Osmanlı'nın teşviki ile milli kimlik (milliyetçilik) duyguları gelişti. Çerkezlere dışardan yardım etme imkânı ancak Kırım Savaşı'nın ilk aşamalarında mümkün oldu. Fakat ilerleyen süreç içerisinde Türklerin Kafkaslara askerî müdahale için destek vermesine rağmen İttifak (İngiltere, Fransa ve Türkiye) Karadeniz kıyıları yerine Kırım yarımadasına çıkartma yapılmasına karar verdi. 1862 yılında geniş çaplı Rus askerî hareketleri yeniden başladı ve yaklaşık otuz beş yıllık mücadelenin sonunda Çerkez direnişi 1864 yılında akamete uğradı. Yurtlarından sürüp çıkarılan dört yüz, beş yüz bin Çerkez gemilerle Türkiye'ye göç etti. Gururlu bir savaşçı geleneğin mirasçıları olan bazı Çerkez reislerine (bu utanç sebebiyle) atlarını bütün silahları ile birlikte Karadeniz'in içine sürmeleri söylendi. 1866'ya kadar bir milyona yakın Çerkez evlerinden sürülüp çıkarıldı ve bu süreç içerisinde birçoğu hastalık, terk edilme ile açlığa maruz kaldı.¹ 1877 yılında Çerkezlerin büyük bir çoğunluğu Karadeniz kıyılarının Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi için yapılan sefere katıldı ve başlangıçta başarılı olunmasına rağmen sonradan

¹ Net rakamlar üzerine bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır; bakınız Henze (1992: 103-104).

vazgeçilen bu girişim, Çerkezya'nın geri alınması için yapılan son teşebbüs oldu (Allen ve Muratoff 1953). Bu felaketten sonra anayurtlarının dışında meydana gelen büyük Çerkez topluluğu (diasporası) yerleştikleri ülkelerin (Türkiye, Ürdün, Suriye ve Filistin) silahlı kuvvetleri ile kraliyet muhafızlıklarında büyük başarılar sergilemeye devam ettiler. Sonuçta Çerkezlerin anayurdu Adige, Karaçay-Çerkezya ve Kabartay-Balkarya olarak üç özerk cumhuriyete bölündü ve her birindeki Çerkezler küçük birer azınlık durumuna düştü (Habjoka 1972).

Hartum'da dinî tarzda inşa edilmiş kabirlere iki Çerkez askerinin gömülmesini açıklamak için ilk önce bizim kısaca 1260 yılındaki Mısır'a geri dönerek Memluk olarak bilinen güçlü askerî köle sınıfının efendilerinin elinden iktidarı aldıkları ve kendi benzersiz hanedanlıklarını oluşturdukları zaman dilimine bakmamız gerekmektedir. Aslen Mısırlı olmayan Memlukler, Kafkas Dağları, Türkistan ve hatta Moğolistan'daki tüccarlar tarafından çocukken alınarak burada köle olarak satıldılar. İktidardaki halefleri kendi çocukları olmayıp Mısır'a çok uzak bölgelerden getirilen bu yeni kölelerdi. Kuzey Kafkaslardan gelen Memluklerin Çerkez hizbi, 1382 yılında iktidarı ele geçirdikten sonraki 135 yılda bir yandan Mısır ahalisini baskı ile idare ederken diğer yandan rakipleri ile mücadele ettiler. 1517 yılındaki Osmanlı fethi, Memluk hâkimiyetini beklediği gibi bitirmediği gibi örneği birçok olayda görüldüğü üzere yeni gelen Osmanlı valileri de Memluklerin zorbalık ve eziyetlerini engelleyemedi.

Bu çarpık yönetimin sonu, Mısır'ın (Fransızlar tarafından) işgaline karşı oluşturulan Osmanlı-İngiliz birleşik güçlerinin içinde bulunan 10.000 kişilik Arnavut birliklerinin başındaki Mehmed Ali'nin eliyle geldi. Mehmed Ali, 1803 yılında yönetime hâkim olunca Gürcistan ve Çerkezya'dan yeni köle tedarikini durdurmanın yanı sıra Memluklere karşı katliam siyaseti de uyguladı.

1811 yılına kadar Mehmed Ali kurumsal olarak Memluk varlığını bitirmeyi başardı. Ancak ılımlı Çerkezler, Vali ve onun haleflerinin şüpheli bakışları altında olmalarına rağmen gelecek yetmiş yılda Mısır idaresini aktif bir şekilde kontrol edip etkilemeye devam etti. Çerkezler, Arapçadan ziyade Türkçeyi ortak (dil) olarak kullandıklarından dolayı, Osmanlı Türkleriyle olan kültürel birliktelikleri sonucunda azınlık olmalarına rağmen üst düzey askerî ve idarî makamları tekellerine almak suretiyle Mısır'daki Türk-Çerkez hâkim sınıfının bir parçası haline geldiler. Vali'nin idarî uygulamaları sonucunda yeni Çerkez köle tedarikinin azalmasıyla muhtemelen 19. yüzyılın başlarında nüfusun yalnızca yüzde birini oluşturan Türk-Çerkezlerin çocukları Arapça konuşan Mısırlılar olarak yetiştirilmeye başlandı.

Mısırlı yerel yöneticilerin sayılarının artması ve hükümet dili olarak Arapçanın eşzamanlı yaygınlaşması sonucunda "Türk-Çerkez" kavramı

etnik anlamını yitirerek 1870’lerde daha çok sosyo-ekonomik bir sınıfa ifade eder hale geldi. Osmanlı Türkçesinin idari işlerde kullanılması Mısırlıları uzun süre kamu görevinden uzak tuttu, fakat birçok bakanlıkta uzun süre kullanılması sonucunda Arapça ve Fransızca yaygın hale geldi. Mısır ordusundaki emir-komuta ifadelerinin Türkçe olarak devam ettirilmesi Türk-Çerkezler için askerî alanda önceki tekellerini ve nüfuzlarını uzun bir süre daha ellerinde tutmalarına imkân sağladı.²

Mısır toplumundaki nüfuzlarının oldukça kırılan olduğunu fark eden Çerkez ileri gelenleri ile subayları Osmanlı ve Arabi taraftarı olarak hiziplere ayrıldılar. Bu bağlamda Ahmed Arabi’nin şahsında zuhur eden başlangıç halindeki Mısır milliyetçiliğine ilham vererek gelişmesinde, söz konusu varlıklı ve toprak sahibi Çerkez seçkinlerinin sorumluluğu oldukça fazlaydı. Milliyetçi Arabi taraftarlarının iktidara gelmeleri ile birtakım Çerkez subayı eski düzeni devam ettirmek için 1882 yılında darbeye teşebbüs etti. İsyan bastırıldı ve subaylar Sudan’a sürgüne yollandı (sonra da Hıdiv Tefvik tarafından -aslında ceza verilmeden- Türkiye’ye sürgün edildiler) (Cole 1993: 237-238).

Birkaç yüz Memluk, Mehmed Ali’nin kıyımından Sudan’a kaçarak kurtulduysa da bunları ortadan kaldırmak için yapılan bir teşebbüs olarak zencî köleler ile desteklenmiş ordusunu oğlu İsmail komutasında 1820 yılında Sudan’a gönderdi. İsmail’in görevleri arasında Sınna’da var olduğu düşünülen altın sahalarını ele geçirmek de vardı. Gönderilen ordu, Türk birliklerinin yanında Bedevî, Boşnak, Megarbe* gönüllüleri ve askerî eğitimleri düşük Arnavut, Çerkez, Kürt ve Slavlardan toplanarak oluşturulmuş Başibozuklardan³ müteşekkildi. Ordu birliklerine destek olması için bir sahra topu da gönderildi.

3- Sudan’ın Türk-Mısır Kuvvetleri Tarafından Fethi

İsmail’in kuvvetlerinin Nil boyunca ilerleyişi Korti ile Dördüncü Şelale arasındaki Şaykiyelerin bölgesine gelinceye kadar herhangi bir direnişle karşılaşmadı. Mağrur ve savaşçı Şaykiyeler, Aralık 1820 tarihinde yapılan iki muharebede cesaretle fakat ölümüne Mısır topraklarına karşı mücadele ettiler. Savaş meydanındaki ağır Şaykiye kayıplarını sivil kayıplar takip etti. Buna rağmen hayatta kalan Şaykiye savaşçıları Türklerin askerî hizmetine girdi ve Türk idaresinin 65 yıl sonraki yıkılışına kadar askerî aygıtın en etkili unsurları arasında kaldılar.

² 19.yüzyıl Mısır toplumundaki değişimde Çerkez seçkinlerinin rolü için bakınız Abu-Lughod (1967: 325-344).

*Bingazinin güneyinde yerleşik bir kabile.

³ Türkçede kelime olarak ‘çılgın’ manasına gelmektedir. Bu birimlerin net rakamları için bakınız: Money (1857) ve Vizetelly (1897).

Vali'nin muktedir oğlu İsmail idaresindeki bir birliğin Haziran 1821'de Mavi Nil üzerindeki Sinnar'a ulaşması ile köhne Func Devleti'nin sultanı Dördüncü Badi bağlılığını sundu. Furlar tarafından yönetilen Kordofan'ın alınmasından sonra ise burası Defterdar⁴ Mehmed Hüsrev Bey'e tevdi edildi. Türk topları Bera Savaşı'nda Fur Sultanı ve onun Arap müttetiklerinin oluşturduğu sipahi kuvvetlerini de yakıp yıktı. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki Mora isyanının patlak vermesi, Darfur topraklarında daha fazla ilerleyişi engelledi.

Yeni toprakların ele geçirilmesi ile buralardan ve çevresindeki bölgelerden elde edilen binlerce köle Kahire'ye gönderildi. İsmail, Mısırlı çiftçiler ile zencî kölelerden oluşturulmaya çalışılan ve Nizam-ı Cedid olarak isimlendirilen ordunun (yeni kölelerle) güçlendirilmesi hususunda babası tarafından sürekli teşvik edildi. Hatta Mehmed Ali, bu birliklerin 'mücevherden daha değerli' olduğunu bile ifade etti (Douin 1944: 277-285).

Uzun süredir rivayet edilen Sinnar ve Kordofan'daki altın kaynaklarının keşfinde yaşanan başarısızlığın telafisi için yeni ağır vergiler getirildi. Yeni yönetimin (Sudan'daki) ilk yıllarında Dongola Valisi Arnavut Abidin Bey (1821-1826) gibi sıra dışı yöneticilerin uyguladığı 'baskı ile yönet' olarak ifade edilebilecek birçok yeni ıslahatlar yapıldı. Ancak Dongola'daki istikrarlı durum istisna olmak kaydıyla yeni idarenin hâkim olduğu bölgelerde isyanlar baş gösterdi.

1822 yılında Şendi'ye yapılan denetlemede İsmail, Ceyli idarecisi Nimr Muhammed'den vergi olarak köle ve nakit para talep etti. Mek Nimr, bu talebe kuzeni Mek Mesud ile birlikte İsmail ve maiyetindeki heyeti tuzak kurup yakarak karşılık verdi. Mehmed Ali'nin yeni varisi İbrahim, Mısır'da isyancı köylüler ile uğraşırken İsmail'in ölümünden sonra (Sudan'daki) Arap kalkışmasını bastırmak Defterdar Mehmed Hüsrev Bey'e kaldı ve o da isyancılara karşı ağır müdahalede bulunarak ayaklanmayı bastırdı. 1824 yılından önce Defterdar tarafından Sudan'da ağır şekilde bastırılan isyan, idarecilerinin mirası olarak Sudanlıların 'Türkler'e karşı olan (gelecekteki) davranışlarını belirledi. Mehmed Hüsrev Bey, nihayetinde kayınpederi olan Vali tarafından ihmalkârlıkla itham edildi ve onun emriyle 1833 yılında zehirletildi.

Sinnar ve Berber'e Nizam-ı Cedid düzeninin başı olarak gönderilen yeni valilerin gelişinden sonra da Türk-Mısır idaresinin yönetimi az bir değişikliğe uğradı. Vali'nin hizmetinde bulunan orta yaşlı Çerkez memlukü olan Çerkez Birinci Osman kişisel koruması olarak on dört tane başka memlukü askere alarak memluk uygulamasını tekrar canlandırmaya teşebbüs etti. Bu teşebbüsün yanı sıra Osman'ın ağır vergiler toplamak için

⁴ Defterdar, Mısır hükümetinde mili işlerden sorumlu kişidir.

bereketli Cezire bölgesindeki bütün önemli üreticileri çöle sürerek açlık ve hastalıktan ölmelerine sebebiyet vermesi Vali'nin tepkisini çekti.

Osman'ın 1825 yılında ani ölümü ile yerine Urfalı Maho Bey getirildi. Maho Bey vali olarak vergileri üç yıllığına askıya alma, idareyi ademi merkezietçi hale getirme, yağmacı birlikleri disiplin altına alma gibi birçok reformu bir yıl içinde gerçekleştirerek memlekete huzur getirdi. Ancak valinin bu başarılarına rağmen Mehmed Ali, idarede başka birini görmek istediğinden olsa gerek Ali Hurşid Ağa'yı 1826 yılında Sudan'ın ilk hükümdarı (genel-vali) yaptı.

Ali Hurşid'e geniş yetkiler verildi. Fakat sadece beş yıllık Türk-Mısır idaresinin sonunda yeni memleketin istenilen seviyede olmadığını anlamakta gecikmedi. Hükümdar'ın 1838 yılında son bulan yönetimi, aralarında Hartum'un Sudan'ın yeni başkenti olarak kurulması, bir kısım yeni tarımsal ürünlerin (ülkeye) girişi, pamuk ekimi ve Cezire bölgesinin tekrar canlandırılması gibi birçok önemli gelişme ile anılmaktadır. Ayrıca Ali Hurşid, köle ticaretini düzene sokmaya çalıştı ve Şilluk, Dinka ile Hedenduve kabilelerine yönelik sayısız akınlar tertipledi (Hill 1959; Udal 1998; Douin 1944).

4- Ahmed Ebu Adan Paşa'nın Türbesi

Mehmed Ali'nin Sudan'ı fethi, ihtiraslı Çerkezlere şüpheli Vali'den çok uzak bölgelerde yeni hükümlerlik fırsatları sundu. Hartum'un merkezindeki türbeler bu örneğe uygun iki kişinin anısını yâd etmektedir.

Bunlardan ilki 1839-1843 yılları arasında Sudan Genel-Valisi olarak görev yapan Ahmed Ebu Adan Paşa'dır. Çerkez köle olarak Mısır'a getirilen Ahmed Paşa, asker olarak Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın ordusunda Arabistan, Yunanistan ve Suriye'de savaştı. Mısır Savunma Bakanı olarak yaptığı hizmetlerden sonra Genel-Vali olan Paşa'nın yaptığı ilk iş, 1840 yılında giriştiği ve Doğu Sudan'daki Becaların Hedenduve kabilesini itaat altına alabilmek için yaptığı sekiz aylık seferdir. Zorlu mücadeleyi takiben alınan Kesela'dan sonra Ahmed Paşa, Mehmed Ali'nin ordusu için gerekli olan köleleri aramak maksadıyla Mavi Nil bölgesine doğru büyük bir sefere girişti. Bir kaynağa göre komutası altındaki askerlerin sayısı 5.000 kaddı ve topçular, ellerindeki mızraklarla canını dişine takarak mücadele eden kabile mensupları (yerli ahali) tarafından Kormuk'da ağır bir şekilde bozguna uğratıldı (Paton 1863: 227-231). 1843 yılında Mehmed Ali, Sudan'ın batısındaki bağımsız sultanlık olan Darfur'u ele geçirmek için büyük bir kuvvetin hazırlanması için talimat verdi. Fakat Mehmed Ali, Ahmed Paşa'nın haince faaliyetlerinden şüphelenmeye başlayınca sefer son anda iptal edildi.

Vali Ahmed Paşa, Sudan'ın idaresinde bir dizi yenilik yaptı. Bu reformlar arasında bölgedeki imalat sektörünün geliştirilmesi, vergi

yükümlüsü her kişiye köle vergisi getirilmesi, hükümetteki yozlaşmaya karşı özellikle de Türk efendilerini dolandırmak için gizemli hesaplama yöntemleri kullanan Kıpti muhasebe kâtiplerine karşı sıkı önlemler alınması bulunmaktaydı. Genel-Vali özellikle Mısır ordusuna göndermiş olduğu zenci (köle) birliklerden dolayı gözde bir idareciydi. Ancak nihayetinde bu zenci birlikler Mehmed Ali'nin hükümrânlığına karşı bir tehdit olarak algılandılar. Vali, sahip olduğu başarısının altında ona hizmet ederek Mısır'ın kontrolünü ele geçirmesini sağlayan Arnavut birliklerin olduğunu iyi bilmekteydi (Mehmed Ali ileride sıkıntı yaşayabileceğini bildiği halde sahip olduğu asi destekçilerini yurt dışı seferlere göndererek savaştırdı ve kumandanlarına da yazılı talimat vererek bu birliklerin feda edilmelerinin göz önünde bulundurulmasını tavsiye etti).

Genel-Vali'nin Sudan'ı Mısır'dan ayırmak için Osmanlı Sultanı ile müzakere yaptığı söylentileri ortalıkta dolaşmaya başlayınca Ahmed Paşa, Kahire'ye çağrıldı. Mehmed Ali'nin emirini tebliğ eden ulak tarafından zehirlediğine dair söylentiler bulunmasına rağmen, Genel-Vali görünüşte geri dönmek için zehir içerek Hartum'da intihar etti. Dedikoduları engellemek için Genel-Vali'nin ailesi birkaç yıl daha Hartum'da alıkonuldu ve İstanbul, tüm bu olayları skandal olarak değerlendirdi.⁵

5- Musa Hamdi Paşa'nın Türbesi

Abbas Bulvarı üzerindeki türbelerden batı tarafında bulunan 1862-1865 yılları arasında Sudan Genel-Valisi olarak görev yapan Musa Hamdi Paşa'ya aittir. Musa Hamdi, Sudan'da uzun yıllara dayalı deneyime sahip bir Çerkez askeriydi. Kahire'deki esir pazarında bir Türk'e esir olarak satıldığında askerlik hayatı da başlamış oldu. Orduya katıldı ve Suriye'deki bir sefer sırasında yakalanmasına rağmen kaçmayı başardı. Musa Hamdi, kurnazlık ve gaddarlığı sayesinde rütbelerinde hızlıca yükseldi ve esirlere karşı yaptığı kötü muameleden dolayı bir keresinde görevinden uzaklaştırılmasına rağmen (tamamlanan bir seferde vergiler şiddet kullanılarak toplanmış ve zorla askere alınan köleler zincire vurularak sevk edilmişti) çok geçmeden peş peşe önemli makamlara atandı. Genel-Vali yapıldığı zaman doğudaki Becalara karşı yapılan seferde gösterdiği zalimlik ona özel bir şöhret kazandırdı. Birkaç selefi Sudan'daki köle ticaretine karşı adımlar atmasına rağmen, Musa Hamdi köle ticaretinin kesintiye uğramadan devam ettirilmesine müsaade etti. Sudan idaresinin Kahire hazinesine tam bir yük olmasından kısa süre sonra vergiler sürdürülemeyecek seviyelere yükseltildi. Genel-Vali, Kuzey Sudan'dan gelen Nübeli ve Arap tacirler ve köle tüccarlarının oluşturduğu çoğunlukla büyük sayılara ulaşan özel köle ordularının birkaçı ile Güney Sudan'da çatışmaya girdi. Habeşistan'a yapılan başarılı sefer Musa Hamdi'nin

⁵ Hill 1967: 41-42. Konunun detayları için bakınız: Santi ve Hill (1980: 87-89) ve Hill (1956 : 83-87).

üçüncü dereceden paşalığa (Rumeli beylerbeyi) yükseltilmesiyle sonuçlandı. Fakat daha sonra Güney Kordofan'daki Nubalılara karşı yapılan sefer, Genel-Vali için yenilgi ile sonuçlandı. Musa Hamdi, Sudan'daki büyük ve yetersiz ordu sorununu düzenli ordu birliklerini Güney Sudan'daki köle tüccarlarının hizmetine geçici olarak vererek çözdü. Genel-Vali'nin kısa görev süresi 1865 yılında Hartum'da çiçek hastalığından ölmesi ile son buldu. Yeni valiler, kıyaslama yapıldığında kendi dönemlerini daha parlak göstermek için seleflerine çamur atma gibi genel bir uygulamanın içinde bulunsalar da halefleri onu 'ayyaş, kumarbaz ve hırsız' olarak itham ettiler. Genel-Valiyi tanıyan biri olarak Samuel Baker, Musa Hamdi'yi Türk idarecilerinin oldukça abartılmış bir örneği olarak tanımlamaktadır (Baker 1877: 8). Sudan'ın sonraki Genel-Valilerinden biri olan HA MacMichael, Musa Hamdi için 'Cinayet ve işkence onun için oyundan fazla bir şey değildi' ifadelerini kullanmıştı (MacMichael 1922: 429).

6. Muhammed Elmas Bey

Yukarıda belirtildiği gibi İslami türbeler, içinde yatan şeyhin soyundan gelenler ve müritlerinin kabirleri ile çevrilidir ve Abbas Bulvarındaki anıtların yanında bulunan cüz'i miktardaki daha küçük kabirler de bu modele uygundur. Bunlar arasında Muhammed Elmas (veya el-Maz) Bey'in kabri de bulunmaktadır. Güney Sudan'daki Dinka kabilesinin bir mensubu olan Muhammed Elmas, 1834 yılında sıradan bir asker olarak girdiği Türk-Mısır ordusunda zamanla subay rütbesine yükseldi.

Sudan'dan çok uzak bir yer olan Meksika'da Fransa imparatoru III. Napoleon'un entrikaları, Elmas ve onun birçok asker arkadaşının yaşamlarında öngörülemeyen birçok etki yaptı. III. Napoleon, Habsburg hanedanından birini Meksika tahtına yerleştirmek için giriştiği ihtiraslı teşebbüsünü gerçekleştirmek için 1862 yılında büyük bir Fransız birliği gönderdi. Ancak Sarı Humma ve Sıtma Fransız birliklerini perişan etti. Mısır'ı her geçen gün mali olarak borç batağına sürükleyen Fransız imparatorunun zenci birliklerin en hararetli bölgelerde geçici olarak görevlendirilmeleri için yaptığı talebi bu şartlar altında olumlu olarak karşılandı. Ocak 1863 tarihinde Muhammed Elmas, 447 Sudanlı askerin ikinci kumandanı olarak Meksika'ya doğru hareket etti ve bu birliklerin idareci subayı olan Binbaşı Cebertullah'ın kısa süre sonra ölmesi üzerine de kumandayı üstlendi.

Sudanlılar, muharebelerde çok etkili savaşçı olduklarını kanıtlayarak Fransız müttefiklerinin gözdesi haline geldiler.⁶ Prens Guadeloupe'un

⁶ Sudanlılar ve Fransızlar, birçok dil kullanan müttefik birliklerden yalnızca bir kısmını oluşturmuştu. Diğerleri arasında Avusturyalılar, Belçikalılar, Meksikalılar, Lejyonerler ve Martinikliler (Karaib Denizindeki Fransız sömürgesi bir ada halkı) bulunmaktaydı.

talimatıyla Habsburg veliahdı Arşidük Maximillian tarafından Elmas'a Müslüman bir subaya yapılmış istisnai bir durum olarak nişan verildi. Sayıları azalmış Sudanlı birlikler Mısır'a dönmek için 1867 yılında gemiye bindiler ve III. Napoleon tarafından teftiş edilmeleri için Paris'e uğradılar. Elmas'a Fransa imparatoru tarafından Onur Nişanı verildi ve ayrıca Mısır'a döndüğünde terfi ettirildi. Meksika'dan dönen gaziler olağanüstü dayanıklı bir grup olduklarını ispatladılar ve en güvenilir birlikler olarak Sudan'daki mütekip valilere hizmet etmeye devam ettiler. Gordon, Meksika gazilerine Hartum'un savunmasında en üst komutanlıkları verdi ve birkaçı da hizmetlerine uzun süre daha devam ederek Kitchener'ın 1899'da Mehdi güçlerine karşı Umdurman'da yaptığı savaşa katıldılar.⁷

7. Edhem El-Arifi Paşa'nın Türbesi

Aynı yerde askerlere ait olan ikinci kabir Edhem el-Arifi Paşa'ya (bilinen ismiyle el-Tekalavi) aittir. Güney Kordofan'ın Nuba dağlarında doğan ve muhtemelen Nuba kökenli olan el-Arifi, askeri eğitim için Mısır'a gönderilen ilk zenci Sudanlılardan biridir. Aldığı eğitimin ardından katıldığı Mehmed Ali'nin Suriye seferinden sonra Osmanlı güçlerinin 1853 yılındaki Kırım seferine (9.) Sudan Alayı'nın ikinci komutanı olarak katıldı. El-Arifi, 1862 yılında Sudan'a döndü ve Mavi Nil bölgesindeki Fazukli dağlarında vergi toplama çalışmalarına katıldı.

1865 yılında Kahire, hâlihazırda Meksika'da bulunan Sudan askerleri ile değiştirilmek üzere zenci birliklerden oluşturulacak yeni bir taburun Kesela'da konuşlandırılması için talimat verdi. Emre itiraz eden Kesela garnizonu isyan etti ve el-Arifi isyancıları bastırmak için gönderilen üç birlikten birinin komutanı olarak tayin edildi. El-Arifi, garnizonu teslim olmaya ikna etti. Ancak onun itirazlarına rağmen isyancılar idam edildi. Bununla birlikte bu olaydaki başarısı el-Arifi'nin önünü açtı ve Sudan'daki bütün birliklerin komutanı olduktan sonra nihayet Genel-Valilik makamını da 1872 yılında ifa etmeye başladı (Hill 1967: 27).

Aynı yerdeki kabirler arasında Mari Bey'in eşinin mezarı da bulunmaktadır. Mari Bey (Bekir Ağa ve Bekir Bey olarak da bilinen) Korsika'lı paralı bir askeri. Napoleon'un ordusunda albay olarak hizmet ettiğini iddia etmesine rağmen başkaları onun yalnızca bir davulcu olduğunda ısrar ettiklerinden dolayı ona 'Albay Tapın' lakabını takmışlardı. Mehmed Ali'nin ordusuna eğitmen olarak atanan Mari Bey, Arabistan'da Vehhabilere ve Mora'da Yunanlılara karşı mücadele etti. 1834'te Ahmad Paşa'nın Arabistan'daki kurmay subayları arasındaydı. 1853 yılında Kahire'de polis müdürü olarak hizmet ederken Birinci Abbas'ın gözünden düştü ve geçici olarak Hartum'a sürgün edildi.

⁷ Meksika seferinin tam hikâyesi Hill ve Hogg (1995) tarafından yazıldı. İlk elden renkli bir betimleme Jifun'da (1896) bulunabilir. Ayrıca Ravert ve Dellard'a da bakılabilir (1894:43-53, 104-123, 176-185, 230-245, 272-285).

Hartum'da ölen eşi, eski komutanı Ahmed Paşa'nın türbesinin bitişiğine gömüldü. Buradaki son kabir Mısırlı yazar olup Hartum'da etkili biri olduğu anlaşılan ve bir keresinde hükümetteki yozlaşmayı araştıran komisyonda hizmet etmiş bulunan İbrahim Merzuk Bey'e aittir.

8. Türbeler

Münferit örneklerine Müslüman Sudan'ın birçok bölgesinde rastlanılmasına rağmen, türbeler çoğunlukla Mavi Nil ve Hartum'un kuzeyindeki Nil boylarında bulunmaktadır. Türbe daima kutsal bir mekândır ve etrafındaki çit ile çevrilmiş alan da harem bölgesidir. Bir yolcu (misafır) güvenle ve hiçbir zarara uğramayacağından emin olarak eşyalarını buraya bırakabilir. Türbeler, kutsal günlerde veya kişinin şahsi ihtiyacı için yaptığı duaların mübarek zatın yüzü suyu hürmetine kabulü için zaruri olarak gidilen yöresel ziyaret yerleridir. Ayrıca evlilik akdi (yemin töreni) de ailenin atasına ait türbede yapılabilmektedir.

Diğer ikisinden daha erken döneme ait olan ve Sudan tarzı türbe geleneğinin son safhasının başlangıç aşamasını temsil eden Ahmed Paşa'nın türbesi, küp şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuş küçük bir kubbe ve diğer ikisi de ortaya poligon şeklinde yerleştirilmiştir. Abbas Bulvarı'ndaki örneklerde ve Mekeli'deki (eş-Şeyh Abdullah el-Halenci'ye ait) diğer bir türbede olduğu gibi kaidenin köşelerinin her biri silindir şekilli bir sütunu destekler. İlerleyen süreçte bu tezyinat tarzı, Mehdi'nin türbesi ve Umdurman'daki diğer örneklerde olduğu gibi dört kemer tarafından desteklenen daha estetik küçük bir kubbeye dönüştü (as-Sadig 1966; Humudi 1977: 107-116).

Nasıl oldu da Abbas Bulvarı'ndaki bu küçük mezarlıklar Mehdi öncesi Hartum'un son bakiyeleri olarak kaldılar? Onların dış görünüşlerinin dini yapılara benziyor olması tarihi kayıtlar incelendiğinde (bu soruyu cevaplamak için) yeterli bir sebep olarak görülmemektedir. Kabirler, Türk-Mısır idaresinin önemli simgeleridir ve Mehdi taraftarlarının çoğunluğu Batı Sudan'ın cahil aşiret mensupları iken, bu türbelerde yatanların kimlikleri Mehdi gibi İslam âlimlerinin veya Mehdi'nin eline tutsak olarak düşmüş Türk-Mısır idaresinin eski birçok mensubu için sır değildi ve bunlar kabirlerde yatanların gerçek kimliklerini biliyordu veya en azından orada bulunan kitabeleri okuyarak öğrenmişlerdi. Müslüman toplulukların Hartum'daki Büyük Cami'nin yıkılmasını tek başlarına engellemeleri mümkün değildi: Mehdi'nin zaferinden kısa süre sonra inşaat malzemelerini almak için bu cami söküldü ve ayrıca bilinmektedir ki Hasan el-Mirgani'nin (1810-1869) oğlunun Mehdi ve onun halefi olan Halife'ye olan muhalefetinden dolayı Mehdi taraftarları, onun Kesela'daki türbesini yıktılar. Bu durumda her şey daha karmaşık hale geliyor. Çünkü dini olmayan ve Türk-Mısır idaresini temsil eden bu iki türbe, nasıl oluyor da şehrin diğer tarafı tahrip edilip terk edilirken ayakta kalabildiler.

Bu durum Abbas Bulvarı'ndaki türbeler ile Mehdi'nin Umdurman'daki daha heybetli türbesi arasında bulunan yapısal benzerlik ile açıklanmaktadır. Hartum'u ele geçirdikten kısa süre sonra ölen Mehdi'nin kabri için Çerkez türbeleri mimari model oldu. Hartum'un diğer tarafı yıkılırken, bu türbeler şehrin maruz kaldığı kaderden Mehdi ve taraftarlarına rağmen kurtuldular. Eski düzeni temsil eden bu türbeler, varlıklarını Sudan'daki mezkûr düzeni ebediyen yıkan din adamına borçlu olabilirler.

O halde Mısır'ın 19. yüzyılda Sudan'daki idaresi boyunca bu Çerkez valiler ve onların Osmanlı meslektaşlarının bıraktığı miras neydi? Mühim sonuçlar doğuran Hartum'a dönüşünden önce Gordon, 1884 yılında yaptığı (Pall Mall Gazetesi'ndeki) bir mülakatında ısrarlı bir şekilde 'Sudan'da asayişin temini için gerekli olan hukukun ve düzenin yeniden inşasında Türkler ve Çerkezler'in ülkelerinin geleceğinde yer almamaları hususunda Sudanlılar söz verilmeyi beklediler' ifadelerini kullandı. Sudan'ın 1899 yılındaki işgalinden sonra İngiltere ve Mısır tarafından ortak yönetilmesini (Condominium) tasarlayan kişi olan Lord Cromer, Sudan'daki Türk-Çerkez idaresini 'beceriksiz yönetimin en kötüsü' olarak tanımladı. Sömürge idaresi altındaki Sudan hükümetinin 1920'lerdeki tanınmış üyelerinden olan George Schuster, eski dönemi 'insanlık tarihinin en karanlık hikâyelerinden biri -hükümet görevlilerinin yozlaşması, köle ticareti, yerel çatışmalar ve toplumsal bozulma- olarak tanımladı.⁸

Sudan'daki Türk-Çerkez mirasına Mısırlıların bakışı çeşitlidir. Bazıları Mısır'ın 'uygarlaştırma hedefi' üzerine yoğunlaşırken bir kısmı da Osmanlı Türk idaresi altında gerçekte ne kadar Mısır müdahalesi varsa hepsini reddetmekte ve diğerleri de hala 1870'lerde Hıdiv İsmail tarafından Sudan'a getirilen Avrupalı memurların nefret uyandıran idarelerini sorumlu tutmaktadır. Sudanlı araştırmacılar (akademisyenler) ise dönemin Mısır yazışmalarını kullanarak yukarıda belirtilen Mısır'ın yaptığı 'uygarlaştırma hedefi' kavramını reddetme, bundan daha öte Sudan halkının ve kaynaklarının sömürüldüğünü ispat etme ve Sudan ümmetinin dini işlerde Mısır rehberliğini talep ettiği fikrini daha kesin ifadelerle boşa çıkarma gayreti içindedir (Warburg 1992).

Türk-Çerkezler, Sudan'ı dünya pazarlarına açıp merkezi bir idare kurarken zalimane ve yıkıcı köle ticaretinin verdiği ağır hasar neticesinde kalkınabilecek iktisadi bölgelerde nüfus azaldı ve büyük projelerde uygulanan angarya ile ülkenin doğal kaynaklarının kullanılmasındaki başarısız girişimler sonucunda her seviyedeki yozlaşmış hükümet yetkilisi hak ettikleri resmi gelirlerini bile almadan Sudan mali kayıtlarını kırmızı mürekkeple tahrip ettiler.

⁸ Gordon için bakınız Daniel (1966: 426). İngiltere'nin Türk-Mısır idaresi hakkındaki görüşü için bakınız: Schuster (1979) ve MacMichael (1934: Ch. 3).

9. Sonuç

Abbas Bulvarında bulunan küçük türbe ve mezar topluluğu, 19. yüzyılda Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da görülen büyük değişimlerin önemli bir simgesidir. Türbelerde Nil Vadisi'ndeki kısa süreli Çerkez varlığının sıra dışı dönemini görebiliriz. Çerkezlerin genel manada uluslararası ilişkilerdeki önemlerini, özeldense Mısır'daki şöhretlerini sonlandıran olaylar arasında:

- a) Memluk birliklerinin tasfiyesi
- b) bölünmüş Çerkezya'nın Rusya tarafından işgali
- c) birçok Çerkez'in Türkiye, Ürdün ve Ortadoğu'daki birtakım yerlere sürülmesi
- d) Mısır ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde Arap milliyetçiliğinin artması
- e) Jön Türk devrimi ile sonuçlanan Osmanlı hükümetinin güç yapısındaki ciddi değişimler.⁹

Diğer yandan Güney Sudan'ın zenci kabilelerinin dünya sahnesine girişlerini iki Sudanlı subayın mesleki yaşantılarında görebiliriz. Dünyaya geldikleri köyünden uzaklaşmaya nadiren cesaret eden Nubeler, Dinkalar, Şilluklar ve diğerleri az bilinen halklarını örneğin Suriye, Rusya, Fransa ve Meksika gibi uzak ülkelerde temsil ettiler.

Onlar, mesela Çerkezler, Mısır'daki hizmetlerine köle olarak başlamalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli 'Türk' ırklarının elinde bulunan iktidarın nihayetinde Sudan'ı bağımsızlığa götürecektir olan Sudanlı milliyetçilerin eline geçmesine öncülük ettiler.

KAYNAKÇA

Abu-Lughod, I. *The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the 'Urabi revolt'*. Middle East Journal, Summer 1967: 325-344.

Allen, W. E. D. 1970. *Russian embassies to the Georgian kings (1589-1605). Volume 1*. Cambridge: Haklyut Society.

Allen, W. E. D. and Muratoff, P. 1953. *Caucasian battlefields: A history of the wars on the Turco-Circassian border, 1828-1921*. Cambridge.

⁹ Komünizm sonrası yurtdışındaki Çerkezleri birleştirme çabaları için bakınız Smith (1998 : 92-95).

as-Sadig, S. O. 1966. *The Domed Tombs of Eastern Sudan: Their functional, cultural and psychological values*. Unpublished MA Thesis, University of Khartoum.

Baker, S. W. 1877. *The Albert N'yanza*. London.

Broxup, M. E. (ed.) 1992. *The North Caucasus barrier: The Russian advance towards the Muslim world*. London.

Cole, J. R. 1993. *Social and cultural origins of Egypt's 'Urabi movement*. Princeton, New Jersey.

Daniel, N. 1996. *Islam, Europe and Empire*. Edinburgh.

Douin, G. 1944. *Histoire du Soudan Égyptien, Vol.1, La Pénétration, 1820-22*.

Habjoka, S. M. 1972. *Heroes and Emperors in Circassian history*. Beirut.

Henze, P. B. 1992. Circassian resistance to Russia. In: *The North Caucasus barrier: The Russian advance towards the Muslim world*, Marie Bennigsen Broxup (ed.). London.

Hill, R. 1956. *Death of a Governor-General*. Sudan Notes and Records 37.

1959 *Egypt in the Sudan, 1820-1881*. Oxford.

1967 *Biographical Dictionary of the Sudan, 2nd ed*.

Hill, R. and Hogg, P. 1995. *A Black Corps d'Élite: An Egyptian Sudanese conscript battalion with the French army in Mexico, 1863-1867, and its survivors in subsequent African history*. Michigan: East Lansing.

Humudi, S. T. 1977. *Arab and Islamic origins of the tomb and enclave in the Sudan*. Sudan Notes and Records 58: 107-116.

Jifun, A. (Translation: Bey, P. W. M.) 1896. *The Cornhill Magazine*, new series 1. London.

MacMichael, H. A. 1922. *History of the Arabs of the Sudan, Vol. II*.

1934 *The Anglo-Egyptian Sudan*. London.

Money, E. 1857. *Twelve Months with the Bashi-Bazouks*. London.

Paton, A. A. 1863. *A History of the Egyptian Revolution, Vol.II*. London.

Ravert and Dellard 1894. *Historique du Bataillon Nègre Égyptien au Mexique (1863-1867)*. *Revue d'Égypte I*.

Santi, P. and Hill, R. (eds.) 1980. *The Europeans in the Sudan, 1834-1878*. Oxford.

Schuster, G. 1979. *Private work and public causes*. Wales: Cowbridge.

Smith, S. 1998. *Allah's Mountains: Politics and war in the Russian Caucasus*. London.

Udal, J. O. 1998. *The Nile in Darkness: Conquest and Exploration, 1504-1862*. Wilby: Norwich.

Vizetelly, E. 1897. *The Reminiscences of a Bashi-Bazouk*. Bristol: Arrowsmith.

Warburg, G. R. 1992. *Historical discord in the Nile Valley*. London.